

Pienet kansat suurten armoilla

■ Heikki Ylikangas

Otsikon aihe pakottaa jyrkkiin rajauksiin vallankin, kun tarkoituksena on valaista kehitystä kohden tätä päivää historian muutosvoimien löytämiseksi. Niitä etsiskellen liikun aika-akselilla edestakaisin ja risteilen – lähinnä Eurooppaan keskittyen – poluilla, joiden tärkeys paljastuu vasta aivan lopussa.

Suuria maita on Euroopassa vähän. Sellaisiksi voidaan tiettyssä katsannossa lukea Espanja, Ranska, Englanti, Saksa ja Venäjä, siis vain viisi maata. Sotilaallisella voimalla mitaten, se kun on suurvallan tärkein tuntomerkki, jäävät jäljelle ydinasevallat Englanti, Ranska ja Venäjä. Pikku valtioita löytyy verrattomasti enemmän. Ne muodostavat enimmäkseen rypyitä yhtenäisillä alueilla. Neuvostoliiton hajoaminen (1991) synnytti liudan itsenäisiä tasavaltoja Etelä-Venäjälle, Keski-Aasiaan ja Kaukasukselle, suurimpina Valko-Venäjä, Ukraina ja Georgia. Taloudellisilla ja sotilaallisilla mittapuilla nuo kolmekaan eivät kohoa isojen kastiin. Toinen rypäs sijoittuu etelä-pohjoinen-akselille alkaen Kreikasta ja Albaniasta ja päättyen Baltian maihin. Pohjois-Euroopasta löytyy kolmas ryhmä: Suomi, Ruotsi, Tanska, Norja ja Islanti. Reinin suulta Italiaan kulkeneesta neljännestä ketjusta on jäljellä enää rippeitä: Hollanti, Belgia, Luxemburg, Liechtenstein, Sveitsi ja Italia.

Mikä selittää tällaisen jakautuman? Onko taustalla kielellinen perusta? Kieli näytteli varhaisten arkaististen valtioiden synnyssä varsin vähäistä osaa. Miltei kaikissa maissa elää yhä kielellisiä vähemmistöjä, joiden osana on ollut joutua naapuriensa alistamiksi, ja sitä tietä osaksi suurempaa kokonaisuutta. Pääongelma on se, että kaikki maat ovat alkujaan olleet pieniä. Miksi muutammat niistä ovat historian saatossa kasvanut mahtaviksi, on äärimmäisen vaikeasti rat-

kaistava ongelma. Joitakin perussyyn suuntaan viittaavia rajauksia voidaan ehkä tehdä.

Pikku valtiot tuntuvat sijoittuvan kahden vahvan voimaryhmän välimaastoon, suurvaltain katsannossa puskurivyöhykkeeseen. Venäjän eteläosat, Keski-Aasia ja Kaukasia ovat olleet yhtäältä pohjoisten isovenäläisten ja toisaalta eteläisten mongolien ja turkkilaisten kiista-kapulana. Moskovan suuriruhtinaskunnasta, sisämaan maatalousalueesta, kasvoi Tsaari-Venäjä, joka aikaa myöten valloitti etelän suunnan mongoleilta, turkkilaisilta ja osin Persialtakin. Luoteessa voimistunut Venäjä työntyi Ruotsia pilkkoen vuonna 1809 Pohjanlahden rannoille. Tsaarinvallan kukistuminen vuonna 1917 salli Suomen ja Baltian maiden Saksan tuella itsenäistyä. Hajonneen keisarikunnan eteläiset alueet joutuivat sitä vastoin vähäisellä aikaviiveellä Neuvosto-Venäjän haltuun.

Yleisemmässä katsannossa linja Kreikasta Suomeen näyttäisi heijastelevan yhtäältä germaaniin, toisaalta slaavien ja turkkilaisten keskinäistä voimasuhdetta, Reinin väylä puolestaan ranskalaisten ja saksalaisten. Kulloinkin vahvempi osapuolista on lohkolla edennyt, heikompi peräytynyt. Välimaaston itsenäistyminen on ollut pääosin seurausta molempien suurvaltatahojen samanaikaisesta heikentymisestä, niin kuin tapahtui 1. maailmansodan jälkeen Saksan ja Venäjän suhteen. Suurvaltain voimatasapaino on pyyhkäissyt pienet kartalta. Aikoinaan mahdava Puola jaettiin 1700-luvun lopulla Preussin, Itävallan ja Venäjän kesken. Puskurivaltioiden itsenäisyyden hauraus kävi kouriintuntuvana ilmi elokuussa 1939, kun Saksa ja Neuvostoliitto lohkoivat välialueen etupiireihinsä. Reinin linjalla on koettu vastaaventyypisiä kohtaloita. Elsass-Lothringenin alue on vaihtuillut Ranskan

ja Saksan käsissä. Alankomaissa ovat isännöineet Espanja, Ranska ja Saksa.

Suurvallat

Miten sitten suurvallat ovat syntyneet? Varhaisesta historiasta löytyy kolmenlaisia peruskenteeltään erilaisia, sotien luotuja suurvaltatyyppejä, nimittäin maanviljelys-, kauppa- tai paimentolaisvaltoja. Maanviljely ilmenee suurvaltojen tärkeimmäksi alkujuureksi. Sen tyyppin suurvaltoja edustavat Kiina, Egypti, Babylonia, Assyria, Persia ja Rooma. Muinais-Kreikka, eritoten Ateena, ja foinikialaisten luoma Karthago elivät sitä vastoin pääosin merikaupalla. Ne tähtäsivät kaupalliseen hyötyyn perustamalla siirtokuntia Mustanmeren ja etenkin Välimeren rannikoille ja valloittivat maata niiden ympäriltä sen verran, että siirtokuntien turvallisuus oli taattu. Hajanaisen kreikkalaismaailman yhdisti ja korotti lyhytikäiseksi suurvallaksi pohjoinen maatalous- ja osin paimentolaisvaltainen Makedonia, ei Ateenan kaltainen merivalta. Maailmanvallaksi kasvanut Rooma oli sekin alkujaan maanviljelyyn pitäytynyt kaupunkivaltio. Se rakensi kelvollisen laivaston vasta puunilaisotien pakotuksesta, ei kaupan edistämisen vuoksi.

Nykyinen Eurooppa sai muotonsa kansainvaellusten jälkeen. Vaellukset alkoivat, kun hunnien paimentolaiskansa hyökkäsi ylivoimaisin ratsujoukoin vuonna 375 länsigoottien kimppeen. Gootit ja germaanit pakenivat hyökkääjän tieltä Rooman alueelle, mikä johti Länsi-Rooman lopulliseen tuhoon vuonna 476. Itä-Rooma pystyi puolustamaan – tosin seldžukien ja turkkilaisten jatkuvasti kaventamia – alueitaan vielä vuosituhatkauten. Kun sitten mongolit 700 vuotta myöhemmin rynnistivät idästä ja loivat Puolaan ja Unkariin saakka ulottuvan valtakunnan, uutta kansainvaellusta ei syntynyt. Valloitetut alistuivat hyökkääjän valtaan.

Miksi tällä kertaa alistuivat – siksi, että peltoviljely oli jo vakiintunut siihen kelvollisilla seuduilla väestön pääelinkeinoksi. Goottien ja germaaniin toimeentulo perustui vielä Rooman vallan loppuaikoinakin ennen muuta karjanhoitoon ja kaskenpolttoon. Siinä selitys. Pelto sitoi väen paikoilleen. Peltoa ei voinut ottaa

pakoretkelle mukaan niin kuin saattoi ottaa karjan ja käyttöirtaimen. Samasta syystä Ranskan ja Venäjän valloittivat keskiajalla sisämaan heimot, eivät rannikkojen. Peltoalue oli tehokkaimmin turvattavissa pysyvään valloitukseen tähtäävällä hyökkäyssodalla. Menestys siinä johti kuitenkin tarpeeseen taata myös voittomaiden maanviljelyn turvallisuus.

Paimentolaiskansojen valloitukset olivat perimmältään pitkitettyjä ryöstöretkiä. Ne tekivät alistetuista kansoista veronmaksajia, eivät voittajain päämaahan lujasti kytkettyjä maakuntia. Pysyvien valtioiden varhaisen kasvupohjan muodosti Rooman alue. Liikkuvat kansat kohtasivat Reinin itäpuolella järjestäytyneen maanviljelysyhteiskunnan, jonka asukkaat jäivät paikoilleen ja johon tulokkaat ennen pitkää sulautuivat. Näillä seuduilla puhuttu latinan sekainen kieli kantaa tästä nykyhetkeen saakka ulottuvan todistuksen.

Kirkko

Kuitenkin varhaisimman modernia valtiota muistuttavan suurvaltaorganisaation sekä Itä- että etenkin Länsi-Euroopassa loi kirkko. Kristinuskon tuli jo vuonna 313 Roomassa sallituksi, minkä jälkeen sen asema edelleen vahvistui. Sitä käytettiin ideologisena perusteena kansainvaellusten jälkeisissä varhaisissa valloitusodissa. Trendin aloitti saalilaisten frankkien kuningas ja Ranskan valtion perustaja Klodovig, joka vuonna 496 otti kristillisen kasteen hankkiakseen taakseen sekä kirkon että kristittyjen roomalaisten tuen. Samoin tapahtui laajalti muuallakin. Germaaneilla oli vaalikuninkuus ja kruununtaivoittelijat etsivät Rooman piispan – myöhemmän paavin – tukea. Kirkon mahti perustui paitsi kirkolle kiirastuliopin vuoksi tehtyihin testamentti-lahjoituksiin myös kirjalliseen kulttuuriin ja siihen tukeutuvaan, ajan oloissa ylivoimaiseen hallintoverkostoon. Kirjoitustaito on kulttuurillisen evoluution kulmakivi.

Viime vuosituhatkauten alussa kirkko ryhtyi hamuamaan myös maallista johtovaltaa. Paavinvallan voimasta todistavat ristiretket, jotka tehtiin Palestiinan vapauttamiseksi muhametti-laisten vallasta. Vuonna 1095 annetulla julistuk-

sella syntyi kaksi vuosisataa jatkunut massaliike, ideologisella kuorutuksella varustettu valloitusota. Niitä oli esiintynyt jo aikaisemmin, kun islamin omaksuneet arabit 700-luvulla valloittivat Espanjan, ja niitä esiintyi myöhemmin, kun niin ikään islamiin kääntyneet turkkilaiset työntyivät Balkanille ja etenivät 1680-luvulla Wienin porteille saakka. Myös 1600-luvulla riehuneissa uskonsodissa protestanttien ja katolisten kesken oli mukana sama piirre, niin kuin oli tavallaan myös Napoleonin ja Hitlerin valloitusodissa. Edellinen ilmoitti vievänsä Ranskan vallankumouksen vapauksia alistetuille kansoille, jälkimmäinen vapauttavansa maailman bolševismiin ja juutalaisuuden taakasta. Mutta takaisin ristiretkiin. Retkeläiset etenivät pääasiassa Reiniä, alppisolia ja vanhoja roomalaiseita myöten Pohjois-Italiaan, josta heidät maksua vastaan varustettiin ja laivattiin meren yli. Näin kasautui huikat määrät rahaa ja arvometalleja Pohjois-Italian kaupunkien laivureille ja kauppiaille.

Asetelma tuotti käänteentekevän seuraamuksen. Se synnytti Eurooppaan – ensimmäisenä maailmanhistoriassa – markkinatalouden, kapitalismin. Kaupan ja teollisuuden harjoittajien yläpuolelle muodostui rahoitusporras. Rahaa sijoitettiin laiva-, kaivos-, manufaktuuri- ja kauppahuone-osakkeisiin. Finanssimaailman käsitteet palautuvat 1100-luvun lopun Pohjois-Italiaan. Sieltä ovat peräisin pankit, vekselit ja tilinpidon termit. Kapitalismi kiihdytti teknistaloudellista evoluutiota, jossa markkinat karsivat kelvottomat innovaatiot ja suosivat kelvollisia.

Merikauppa

Markkinatalous edellyttää vaihdannan osapuolten itsenäisyyttä. Pohjois-Italian ja Reinin varren kaupungit muodostivat liittokuntia ja vapautuivat 1200-luvulla sodalla Saksalais-roomalaisen keisarikunnan vallasta. Mahtavimmaksi kaupunkiliitoksi kohosi Itä- ja Pohjanmeren rantojen valtiot, Hansa. Se otti keskuspaikakseen Lyypekin ja liitti piiriinsä enimmillään 160 kaupunkia Lontoosta Novgorodiin. Itämerestä tuli Välimeren sijasta maailman tärkein kauppameri ja Hansasta itsestään 1500-luvulle saakka Euroo-

pan vahvin kauppaan tukeutuva suurvalta.

Viime kädessä Hansa teki kannattavaksi turkisten viennin Suomesta ja viljan viennin Baltiasta, mitkä molemmat kannustivat Suomen ja Baltian naapurimaita toteuttamaan paavin kehotusta kääntymään pakanat kristinuskoon ja pääsemään tämän kyltin varjolla näiden alueiden herraksi. Ruotsalaiset työntyivät vaivatta Suomeen, saksalaiset vaivalla Baltiaan, jossa toisin kuin Suomessa oli jo siirrytty peltoviljelyyn. Hansa kiihdytti Pohjois-Saksan jokisuiden kautta soljuvaa kauppaa ja edisti näin sikäläisten ruhtinaskuntien ja kaupunkien itsenäistymistä. 1800-luvun alussa ennen Napoleonin sotia Saksa käsitti noin 300 itsenäistä kaupunkia ja ruhtinaskuntaa. Hansa esti myös Pohjoismaiden muodostumisen yhtenäiseksi valtioksi. Se ei halunnut Juutinrauman laivaväylän joutuvan yhden ja saman valtion haltuun. Hansan avulla Kustaa Vaasa irrotti Ruotsin vuonna 1521 pysyvästi Tanskan otteesta.

Amerikan löytäminen muutti tilanteen ja siirsi vähä vähältä merikaupan painopisteen Itämereltä Atlantille. Löytöretkiä ylipäätään motivoi kaupallinen syy – meritien avaaminen Intiaan – ja sama syy siivitti myös siirtomaiden valtaamista, johon kaikki Atlantin ja Pohjanmeren valtiot heittäytyivät mukaan. Kapitalismin luonne näiltä osin muuttui. Hansan hiipussa kehittyi ensiksi Alankomaista pieni suuri maa, taloudellisesti merkittävin siirtomaavalta. Lopullisen voiton siirtomaakilvassa kirjasi tililleen 1700-luvulla Englanti, josta kasvoi vuosisaadoiksi merten herra ja Euroopan vahvin sotilasmahti.

Itsevaltius

Markkinatalous sai aikaan muutakin. Uskonpuhdistus levittäytyi pysyvästi likimain niille samoille alueille Sveitsiä myöten, joihin markkinatalous oli lujimmin juurtunut. Yritystoiminta saattoi harjoittajansa vastuulliseksi kohtalostaan, voitoista tai tappioista. Yksilö kykeni siis päätöksillään vaikuttamaan tulevaisuuteensa aivan toisessa mitassa kuin keskiajan alussa. Uskonpuhdistus laajensi tämän saman yksilöllisen vastuun koskemaan ihmisen kohtaloa rajan

tuolla puolen. Näin uskonpuhdistuksesta tuli Euroopan taloudellisesti kehittyneimpien osien liike. Se pani pisteen paavien pyrkimykselle maailmanherruuteen, mutta kun se samalla salli siirtää kirkon valtaisan omaisuuden maallisille hallitsijoille, se loi perustaa sekä uskonsodille että itsevaltiudelle.

Itsevaltiuteen päädyttiin myös toista tietä. Markkinatalous toi rahatalouden, ja se taas mahdollisti palkkasoturien. Kouluttu, kurinalainen palkkasoturi antoi kykynsä sen käyttöön, joka maksoi eniten. Palkka-armeijan pestaamiseen tarvittiin rahaa, jota saatiin suurten kaupunkien kauppahuoneilta ja pankeilta riittäviä etuja ja vakuuksia vastaan. Hallitsijat täyttivät parhaiten nämä ehdot. Rikkaimmat kaupungit saivat vastikkeeksi vallan harjoittaa ulkomaankauppaa, joka kiellettiin pieniltä kaupungeilta. Hallitsijat kukistivat palkka-armeijoin feodaali-aatelin ja korvasivat sen kuninkaallisilla virkamiehillä. Näin syntyivät 1600-luvulla puitteet itsevaltiudelle, joka tuotti myöhemmän kommunismin ohella pahimman takaiskun paitsi markkinatalouden myös siihen kytkeytyvien yhteiskunnallisten uudistusten etenemiselle. Hallitsijat syrjäyttivät säätyvaltiopäivät ja alisivat talouden valtiojohtoisen merkantilismin avulla ohjaukseensa. Siirtomaiden hyväksikäyttö keskitettiin luvanvaraisille kauppakomppanioille. Itsevaltiaat käyttivät varat valloitussootiin, mutta silti varallisuutta kasautui runsaasti aatelille, sotilassäädylle. Aateli suuntasi varojaan ylellisyshyödykkeisiin, mikä näivetti kokonaiskysyntää ja sitä tietä taloudellista toimeliaisuutta. Perusta myöhemmille vallankumouksille oli näin luotu.

Teollinen vallankumous

Taloudessa käänne vapaampaan suuntaan tapahtui 1700-luvun lopulla. Englannista alkanut taloudellisen liberalismien siivittävä teollinen vallankumous, joka moninkertaisti tuotannon ja vähensi rajusti tuotantokustannuksia ja tuotteiden hintaa, toi ensin kanavat, sitten rautatiet myös Manner-Eurooppaan helpottamaan tavaraliikennettä. Kuljetusolojen tehostuminen saattoi vähä vähältä sisämaan köyhät väestön-

osat markkinatalouden ulottuville ja lisäsi näiden varallisuutta. Tästä seurasivat vaatimukset laajentaa valtiolliseen päätöksentekoon osallistuvien piiriä. Vaatimukset veivät poliittisiin muutoksiin, Englannissa parlamentin vuoksi rauhanomaisesti, muualla itsevaltiuden vuoksi eriasteisin vallankumouksin, jotka johtivat perustuslakeihin ja toivat valtiopäivät takaisin. Koska varsinainen kansa ei osannut ranskaa, aatelin, siihenastisen valtiasluokan, käyttelmää kieltä, se tukeutui innolla nationalismiin, joka syntyi Napoleonin sotien jälkeen ja suosi kieliperusteisten valtioiden rakentamista. Mitäpä tasa-arvolla ja poliittisilla oikeuksilla, jos ei osannut kieltä, jota hallinnossa käytettiin. Saksan yhdistymisen eteni ensiksi taloudellisella lohkolla, vasta sitten poliittisella puolella ja vei vuonna 1871 yhtenäisen Saksan valtion syntyyn. Yhdistymisen moottorina toimi suurtilojen hallitsema Preussi ja ulos suljettiin monikansallinen ja monikielinen Itävallan keisarikunta. Sama perussyö – pyrkimys kielellisesti yhtenäisiin valtioihin – selittää pitkälti Italian yhdistymistä vuonna 1861 sekä osaltaan Itävallan ja Venäjän keisarikuntien hajoamista 1. maailmansodan jälkimainingeissa.

Venäjälle markkinatalous eteni hitaimmin, minkä seurauksena jäykkä, aateliin tukeutuva itsevaltius kesti siellä pisimpään. Se radikalisoi reformivaatimuksia ja tuotti vuoden 1917 vallankumouksessa ensimmäisen sosialistimaan, Neuvostoliiton. Muutos synnytti uskonsotia tiukemman taloudellis-ideologisen jännitteen ja muodosti olennaisen osasyyn 2. maailmansotaan, jossa Neuvostoliitto löi Natsi-Saksan ja liitti valtapiiriinsä maiden välisen puskurivyöhykkeen. Sotaa seurannut kylmän sodan kausi jakoi koko maailman markkinatalouden ja sosialismin kannattajien leireihin. Jännite purkautui sosialismin häviöksi vasta Neuvostoliiton hajoamisen myötä vuonna 1991.

Markkinatalouden voitto

Tällä hetkellä pienten valtioiden luku on suurempi kuin koskaan ennen. Siirtomaiden vaurastuminen niihin tuodun kapitalismin seurauksena synnytti vapautusliikkeen, jotka itse-

näistivät ensiksi eurooppalaisten asuttamat siten, 2. maailmansodan jälkeen, myös muut siirtomaat, ns. kehitysmaat. Suurvaltojen lukumäärä on sen sijaan laskenut. Toisen maailmansodan seurauksena megaluokan suurvaltoja jäi jäljelle vain kaksi, Yhdysvallat ja Neuvostoliitto, jälkimmäisen hajottua ainoastaan yksi: Yhdysvallat. Silti mitään *pax americanaa*, Yhdysvaltojen takaamaa maailmanrauhaa ei syntynyt. Siihen Yhdysvaltojen voima ei ole riittänyt. Uusia suurvaltoja on pyrkimässä näyttämölle ja arabinationalististen sekä ääri-islamilaisten ryhmien ja Yhdysvaltojen välille on syttynyt sodanomaisen tila, jossa käytetään sissisodan tyyppisiä keinoja. Tilanne on näiltä osin epävakaa.

Pitkässä ajallisessa kaaressa markkinatalous on osoittautunut valtiollistakin kehitystä sääntelevistä historiallisista muutosvoimista tärkeimmäksi. Sen menestys on tehnyt Yhdysvalloista taloudellisen ja sotilaallisen maailmanmahdin; sen puute on tuhonnut sosialistimaat ja sen käyttöönotto pelastanut niistä yhden: Kiinan. Kapitalismin kehityssuunta on ollut eräistä takaiskuista huolimatta nousujohteinen. Sen luonne on kuitenkin ajan saatossa muuttunut. Kuljetusten ja viestinnän tehostuminen ja halventuminen eivät ole saaneet aikaan vain Euroopan taloudellista yhdentymistä, vaan ne ovat tehneet miltei koko maapallosta yhtenäisen mark-

kina-alueen. Globalisoitunut suurteollisuus on suuressa mitassa irtautunut kansallisvaltioiden ja näiden muodostamien yhteenliittymienkin kontrollista. Markkinatalous luo edelleen vaurautta, minne se sitten eteneekin, mutta toisin kuin varhemmin ja vielä kylmän sodan aikana se ei enää edistä varallisuuserojen kaventumista ja demokratian lisääntymistä. Useimmat itsenäistyneistä pienistä maista ovat kyllä vapautuneet entisistä vieraista isännistään, mutta joutuneet niiden sijasta pienen vauraan yläluokan sekä raaka-aineista ja eritoten energiavaroista kiinnostuneiden suurvaltain ja kansainvälisten yritysten tukemien omien diktaattoreittensa alistamiksi. Varallisuuserojen kasvu ja siihen liittyvä kokonaiskysynnän heikkeneminen uhkaavat pitkällä tähtäimellä maailmantaloutta.

Elämme uudentyyppistä historian vaihetta. Teknis-taloudellinen evoluutio on menettämässä hyötyarvoaan ja korottamassa merkitystään ympäristöllisenä ja yhteiskunnallisena uhkatekijänä. Mihin kehitys vie, on tällä hetkellä suoremman hämärän peitossa kuin tulevaisuus on milloinkaan varhemmin ollut ihmiskunnan historiassa.

Kirjoittaja on Helsingin yliopiston Suomen ja Skandinavian historian emeritusprofessori. Artikkelin perustuu Tieteen päivillä 8.1.2009 pidettyyn esitelmään.